

QARAQALPAQ LEKSIKOGRAFIYASÍNÍN
EVOLYUCIYASÍ: EKI TILLI SÓZLIKLERDEN
ZAMANAGÓY LEKSIKOGRAFIYALIQ
QATNASLARǴA SHEKEM

*Koblanova Gulbanu Bakbergen qizi, Berdaq atundagı Qaraqalpaq
mámleketlik universiteti doktoranti*

QORAQALPOQ LEKSIKOGRAFIYASINING
EVOLYUTSIYASI: IKKI TILLI LUG‘ATLARDAN
ZAMONAVIY LEKSIKOGRAFIK
MUNOSABATLARGACHA

*Koblanova Gulbanu Bakbergen qizi, Berdaq nomidagi Qoraqalpoq
davlat universiteti doktoranti*

ЭВОЛЮЦИЯ КАРАКАЛПАКСКОЙ
ЛЕКСИКОГРАФИИ: ОТ ДВУЯЗЫЧНЫХ СЛОВАРЕЙ
К СОВРЕМЕННЫМ ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИМ
ПОДХОДАМ

*Кобланова Гульбану Бакбергеновна, докторант Каракалпакского
государственного университета имени Бердаха*

THE EVOLUTION OF KARAKALPAK
LEXICOGRAPHY: FROM BILINGUAL
DICTIONARIES TO MODERN LEXICOGRAPHIC
RELATIONS

*Koblanova Gulbanu Bakbergen qizi, PhD student of Karakalpak State
University named after Berdakh*

Annotaciya: Qaraqalpaq leksikografiyasın birinshi rus-qaraqalpaq sózliklerinen baslap qánigelestirilgen eki tilli basılımlarǵa shekem úyreniw álipbe reformalarınń tásirin hám zamanagóy leksikografiyalıq qatnaslardıń zárúrligin kórsetedi.

Tayanış sózler: leksikografiya, anıqlama, qaraqalpaq leksikografiyası, qaraqalpaq tili, sózlikler, tariyxiy rawajlanıw, lingvistika, sanlı texnologiyalar.

Annotatsiya: Qoraqalpoq leksikografiyasini dastlabki ruscha-qoraqalpoqcha lug‘atlardan tortib, ixtisoslashgan ikki tilli nashrlargacha o‘rganish alifbo islohotlarining ta’siri va zamonaviy leksikografik yondashuvlarning zarurligini ta’kidlaydi.

Kalit so‘zlar: leksikografiya, izoh, qoraqalpoq leksikografiyasi, qoraqalpoq tili, lug‘atlar, tariyxiy taraqqiyot, lingvistika, raqamli texnologiyalar.

Аннотация: В этой статье анализируются этапы исторического развития лексикографии каракалпакского языка. Рассматриваются определения термина лексикография и историко-политические факторы, повлиявшие на лексикографическую работу на каракалпакском языке.

[koblanovagulbanu86@
gmail.com](mailto:koblanovagulbanu86@gmail.com)

[https://orcid.org/0009-
0000-6724-7751](https://orcid.org/0009-0000-6724-7751)

Ключевые слова: лексикография, комментарий, каракалпакская лексикография, каракалпакский язык, словари, историческое развитие, лингвистика, цифровые технологии.

Abstract: The study of Karakalpak lexicography, from the first Russian-Karakalpak dictionaries to specialized bilingual editions, emphasizes the influence of alphabetical reforms and the need for modern lexicographic approaches.

Key words: lexicography, explanation, Karakalpak lexicography, Karakalpak language, dictionaries, historical development, linguistics, digital technologies.

KIRISIW

Qaraqalpaq leksikografiyası bay tariyxqa iye. Dáslepki qaraqalpaqsha sózlikler kóp tillik ózara tásir sheńberinde jaratılǵan, yaǵnıy, qaraqalpaq tili tariyxıy, mádeniy ham sıyasıy sebeplerge kóre rus tili menen birge rawajlanıp kelgen. Qaraqalpaq leksikografiyasında tiykarınan russha-qaraqalpaqsha hám qaraqalpaqsha-russha sózlikler basım kópshilikti quraǵan. Qaraqalpaq jazıw grafikasınıń arab álipbesinen(1928-jılǵa shekem) latin álipbesine(1928-jıldan 1940-jılǵa shekem), keyin kirill álipbesine(1940-jıldan 1994-jılǵa shekem) hám 1994-jıldan baslap latin álipbesine qaytıwı leksikografiya tarawındaǵı jumıslarǵa sezilerli dárejede tásir kórsetken.

ÁDEBIYATLAR ANALIZI HÁM METODOLOGIYA:

Qaraqalpaq leksikografiyasınıń tariyxı jazıwdıń ózgeriwı hám mádeniy faktorlar menen tıǵız baylanıslı. Rus-qaraqalpaq sózligi (1947) sıyaqlı dáslepki sózlikler tildi sistemalaştırıwda tiykarǵı rol oynadı. Qaraqalpaqsha-russha sózlik (1958) jergilikli auditoriya ushın qaraqalpaq tilin belsendi kórsetiwdiń áhmiyetin kórsetti, keyinirek bolsa shet tillerdi úyreniw zárúrlıkların sawlelendiriwshi qaraqalpaqsha-inglissha sózlik (1970) payda boldı. Álipbe reformaları leksikografiya tarawındaǵı jumıslarǵa kúshli tásir kórsetip, tildi jańa grafikalıq standartlarǵa muwapıq dúzetiw zárúrligin atap ótti.

Bul izertlew qaraqalpaq leksikografiyasınıń rawajlanıwına baylanıslı tiykarǵı sózlik basılımları, ádebiy kózqaraslar hám tariyxıy maǵlıwmatlar analizi tiykarında ámelge asırıldı. Xronologiyalıq metod tiykarǵı basqışlardı ajratıw hám til hám mádeniy ózgerislerdiń sózliklerdi jaratıwǵa tásirin baqlaw imkaniyatın berdi. Sonday-aq, izertlewde sózliklerdiń mazmunı hám jańa lingvistikalıq standartlarǵa beyimlesiw maqsetinde avtorlar tárepinen kirgizilgen strukturalıq ózgerislerdiń analizi de tiykarlanǵan.

NÁTIYJELER:

1990-jıllardıń baslarında Ózbekstan ǵárezsiz bolǵannan soń, mámleket xalıqlarınıń jazıwın latin álipbesine ótkeriw jumısları baslandı. 1993-jıldıń aqırında ózbek tiliniń latin álipbesine tiykarlanǵan álipbesi tastıyqlandı hám 1994-jılı fevral ayında qaraqalpaq tili ushın da usı tiykarda jańa álipbe qabıl etildi. Bul álipbe Ulıwma túrkiy álipbege tiykarlanǵan bolıp, onda **Ä**, **Ö** hám **Ü** háripleri sıyaqlı diakritik belgiler bar edi.

Biraq 1995-jılı ózbek hám qaraqalpaq álipbeleri qayta kórip shıǵıldı. Diakritik belgiler ornına digraflar hám apostroflar kirgizildi hám jańa jazıwǵa tolıq ótiw 2005-jılǵa shekem ámelge asırılıwı rejelestirilgen edi.

2009-jılı qaraqalpaq álipbesine jáne ózgerisler kirgizildi: "ts" hárip birikpesi "c"ǵa almaştırıldı, "I ı" háribi "I' i" háribine ózgerildi hám "ch" digrafi engizildi. 2016-jılı 2009-jılǵa reforması biraz ózgerildi hám apostrof háripler ornına akut penen belgilengen háripler, máselen, **Á**, **Ó**, **Í**, **Ú**, **Ć** hám **Ń** kirgizildi. Bul 1928-jıldan berli qaraqalpaq tili ushın latin jazıwınıń jetinshi versiyası boldı hám bul ózgeris házirgi künge shekem ámel etip kelmekte. Bul ózgerisler tilde bar bolǵan sózliklerdi beyimlestiriw ham jazıwdıń ózgermeli tiykarında leksikanı gewdelendiriw ushın jańa ádislerdi islep shıǵıwdı talap etedi.

Bunday ózgerisler tek ǵana sıyasıy ham mádeniy salalarda emes, bálkim, leksikografiya tarawında da rawajlanıw ham ósiwlerge sebep bolıp, 1947-jılı eń birinshi eki tillik sózliktiń jaratılıwına alıp keldi. Bul waqıtta qaraqalpaq jazıwı kirill álipbesine tiykarlanǵan edi hám belgili bolǵanıday, jeterlishe kemshiliklerge de iye boldı. Máselen, /æ/, /œ/, /y/, /ŋ/ hám /w/ seslerin bildiriwshi belgiler (háripler) bolmaǵanlıqtan, **a**, **o**, **y** háriplerinen keyin dawıssız harip jazılsa jumıstırıwshi belgi («b») menen qollanılatuǵın edi. Mine usınday kemshilikler 1947-jılı Moskva qalasında, Shet tili hám milliy sózliklerdi baspadan shıǵaratuǵın mámlekelik baspaxanadan basılıp shıqqan, ilimpazlar N.A.

Baskakov, S.B. Beknazarov hám U.N. Kojurov avtorlığında jazılğan, 30 000 shamasında sózlerdi ózinde jámlegen «Русско-каракалпакский словарь» atamasındağı, professor N.A. Baskakov redaktorlawında baspadan shıqqan sózlikte de óz sáwleleniwın kórsetedi. Máselen, sózlikte «корень» sózine awdarma berilip atırğan waqıtta, ekinshi mánisi «тип» sóziniń ornına «тупь» dep jazılğan. Biraq, sózlerdiń bul kóriniste jazılıwı sol dáwirdegi til normalarına tolıq mas kelgen. Sózliktiń avtorı hám redaktorı sóz basında qaraqalpaq tiliniń rawajlanıwında ham bayıwında rus tiliniń ornın ayırıqsha atap ótip usınday deydi: «Ullı rus tili zamanagóy qaraqalpaq tiliniń rawajlanıwı hám qalıplesiwinde sheshiwshi rol oynadı, onıń nátiyjeli tásiiri sebepli qaraqalpaq tiliniń sózligi bilimniń bárshe salalarında júdá kóp jańa sózler hám atamalar menen bayıdı». Bul qaratlar sol dáwirdegi tariyxıy kontekstti gwdelendiredi, sol waqıttağı ilimpazlardıń kórsetken kólemlı miynetleri hám rus tili arqalı qaraqalpaq tilinde bar bolğan sózler dáslepki márte bir dizimge salındı.

Birinshi russha-qaraqalpaqsha sózlik 1947-jılı baspadan shıqqannan soń, Qaraqalpaqstanda leksikografıyalıq jumıslar rawajlanıwda dawam etti. Bul sózlik qaraqalpaq tilin bir tizimge salıw hám bayıtıw, rus tili menen til almasıwdı bekkemlew, jańa termin hám túsiniqlerdi kiritiw jolında áhmiyetli qádem boldı.

Dáslepki russha-qaraqalpaqsha sózlik baspadan shıqqannan soń aradan on bir jil waqıt ótip qaraqalpaq leksikografıyasına jańalıq bolıp kirgen birinshi qaraqalpaqsha-russha sózlik baspadan shıqtı. Sózliktiń jańalıq bolğan tárepi, bul jerde birinshi márte qaraqalpaq tili aktiv til sıpatında beriledi, yaǵnıy, sózlik tiykarınan qaraqalpaq tilinde sóylewshiler auditorıyasına qaratılğan edi. 1958-jılı filologiya ilimleri kandidatı D.S. Nasırov hám K.U. Ubaydullaev hám da basqa da ilimpazlar dúzgen hám S.I. Andreeva, T.S. Safieva, B.L. Xariton tárepinen redaktorlengen, professor N.A. Baskakov tárepinen tayarlanğan qaraqalpaq tiliniń grammatikalıq ocherkin óz ishine alğan «Қарақалпақша-русша сөзлик» ózinde 30 000 átrapındağı sózdi jámlegen hám Moskvadağı «Шет тили хам миллий сөзликлер мәмлекетлик баспасы» nda jarıqqa shıǵarılğan. Sózlik sol dáwirdegi zamanagóy ádebiy tildi, gazeta, jurnal, jámiyetshilik-sıyasıy hám kórkem ádebiyat tilin óz ishine aladı. 1947-jılı baspadan shıqqan russha-

qaraqalpaqsha sózlikten parqlı bul sózlik sezilerli dárejede qalıplesken edi. Aldın aytıp ótken birinshi kirill álipbesinde júzege kelgen kemshilikler, qaraqalpaq alfavitin qayta kórip shıǵıw kerek degen sheshimge alıp keledi. Qaraqalpaqstan, Tashkent, Moskva hám Frunze (házirgi Bishkek)den jynalğan ilimpzlar 1954-jılı bolıp ótken ilimiy-ámeliy konferenciya jańa álipbeniń rejesin dodalawğa qoyıp, 1957-jılı jańa álipbe qabıl qılınadı. Jańаланған álipbede Ә ә, Ё ё, Ғ ғ, Ө ө, Ү ү, Ү ү háripleri qosılğan hám orın tártipleri ózgergen edi. Jańаланған álipbe 1960-jılı ámeliyatqa rásmiy túrde engizilmesinen aldın-aq 1958-jılı eń sońǵı ózgerisler saqlanğan halda birinshi qaraqalpaqsha-russha sózlik basılıp shıǵadı.

Solay etip, qaraqalpaqsha-russha sózlik tek gana qaraqalpaq leksikografıyasına úlken úlesin qosıp qoymastan, tildiń bárshe aspektleri hám belgilerin óz ishine alıw ushın tereń izlenis hám hújjetlestiriw zárúr ekenligin kórsetip bergen edi. Birinshi eki tillik sózlikler haqqında aytıp ótkenimizden soń, qaraqalpaq leksikografıyasına kólemlı úlesin qosqan basqa sózlikler haqqında da atap ótiwimiz kerek. Qaraqalpaqstanıń bilimlendiriw hám mádeniy baylanısları keńeyiwi menen basqa shet tillerin úyreniwge degen zárúrlilikler payda bola basladı. Leksikografıya tarawımızdağı jáne bir úlken jańalıqlardan biri esaplanğan sózlikler qatarında qaraqalpaqsha-inglisshe sózlik te orın alğan edi.

Birinshi qaraqalpaqsha-inglisshe sózlik 1970-jıldı Moskvada, «Қарақалпақстан» baspasında shıǵarılğan bolıp, ilimpazlar J.B. Buranov hám P.K. Kurbanazarov avtorlıq, professor V.D. Arakin redaktorlıq qılğan. Bul sózlik arnawlı qaraqalpaq mektep oqıwshıları, orta mektep oqıwshıları, birinshi hám ekinshi kurs studentleri ushın inglis tilin úyreniw hám orta dárejedeги текстерди awdarmalawda járdem beriw maqsetinde jaratılğan. Sózlik dáslep awdarma sózlik sıpatında jaratılğan bolsa da, qaraqalpaq hám inglis tili ortasındağı til ayırmashılıqlar sebebinen anıq ekvivalent beriw hárdayım da múmkin bolmaǵan. Nátiyjede, sózliktegi kóp sózler tuwrıdan-tuwrı awdarma qılınbay, tek túsindirme berilgen. Sózlikte 20 000nan aslam kóp qollanılatuǵın sózler keltirilgen bolıp, olardıń kópshiligi qısqa sóz birikpeleri kórinisinde berilgen. Sózliktiń sońǵı betlerinde inglis tili grammatikası haqqında qaraqalpaq tilinde kóp maǵlıwmatlar keltirilgen, sonday-aq, menshiklik

atlıq sózler hám geografıyalıq orın atamaları da keltirilgen, bul nárseler sózlikti paydalanıwshılar, ásirese, oqıwshılar ushın qımbatlı derekke aylantırǵan.

TALQILAW:

Qaraqalpaq leksikografiyasınıń evolyuciyası bir jazıwdan basqa jazıwǵa ótiwler menen baylanıshlı ózgerislerdi, sonday-aq, bilimlendiriw hám mádeniy kontekst talapların sáwlelendiredi. Dáslepki rus-qaraqalpaq sózlikleri kóplegen jańa terminlerdi qosıp, qaraqalpaq tiliniń statusın kúsheytip, rus tili menen baylanıslardı bekkemlewge xızmet etti. 1958-jıldıǵı Qaraqalpaqsha-russha sózligi qaraqalpaq tilin belsendi til sıpatında kórsetip, tildin barlıq táreplerin tereń izertlew hám ózgerip atırǵan grafikalıq standartlarǵa beyimlestiriw zárúrligin tastıyıqladı. 1970-jılı qaraqalpaq-inglis tilindegi sózliktiń jaratılıwı ayırım sózlerdi awdarıw qıyınshılıǵına qaramastan, shet tillerdi úyreniw zárúrligin kórsetiwshi áhmiyetli qádem boldı. Zamanagóy álipbe reformaları tildin áhmiyetin saqlaw hám jańa talaplardı qanaatlandırıwda leksikografiyalıq jumislardıń áhmiyetin atap ótpekte.

JUWMAQ:

Qaraqalpaq leksikografiyası tariyxı tildin rawajlanıwı mádeniy hám siyasiy ózgerisler, sonday-aq, jazıwdin beyimlesiwi menen tıǵız baylanıshlı ekenligin kórsetedi. Hár qıylı basqıshlarda basıp shıǵarılǵan sózlikler qaraqalpaq tilin sistemalastırıwda hám jámiyetin bilimlendiriw talapların qanaatlandırıwda úlken áhmiyetke iye boldı. Jańa álipbe normalarınıń kirgiziliwi qaraqalpaq tiliniń grafikalıq hám leksikalıq ózgesheliklerin esapqa alatuǵın zamanagóy leksikografiyalıq qatnaslardı jaratıwdı talap etedi.

ADEBIYATLAR DIZIMI

1. Dubichinskiy, V. V. Leksikografiya russkogo yazyka: uchebnoe posobie. Nauka-Flinta, 2008.
2. Palikova, O. Dvuyazichnyy slovar i funkcionallye znachimie svyazi slova. 2007. Doktorskaya dissertatsiya, Evropeyskiy Soyuz.
3. Popova, L. V. "Slovarnaya statya v usloviyakh sovremennoy leksikografii." Vestnik Chelyabinskogo Gosudarstvennogo Universiteta, no. 33, 2011, p. 248.
4. Dambuev, I. A. "Sovremennaya leksikografiya: status i napravleniya razvitiya." Vestnik Gosudarstvennogo Buryatskogo Universiteta, no. 10, 2011, pp. 16-21.
5. Amanalieva, G. E. "Sostavlenie slovarya: konceptualnaya model, etapy, funkcionirovanie." Byulleten nauki i praktiki, vol. 6, no. 3, 2020, pp. 628-633.
6. Serova, T. S., and G. R. Chaynikova. "Soderzhanie poetapnoy razrabotki uchebnogo terminologicheskogo slovarya terazusnogo tipa." Filologicheskie issledovaniya: teoriya i praktika, 2015, p. 149.
7. Suyunbaeva, A. J. "Dvuyazichnye i mnogoyazichnye terminologicheskie slovari v Respublike Kazakhstan." Chelyabinskiy gumanitariy, no. 3, 2015.
8. Turabaev, A., et al. Russko-karakalpakskiy slovar. Edited by A. Turabaev, Sharq, 2010, p. 624.
9. Baskakov N. A., Beknazarov S. B., Kojurov. Pod red. N. A. Baskakova. "Rusko-karakalpakskiy slovar" Moskva, 1947, p. 831.
10. D. S. Nasirov, K. U. Ubaydullayev. "Qaraqalpaqsha-russha sozlik" "Shet til milliy sozlikler" milliy baspası, Moskva, 1958, p. 892.

